

11 KNIHTISK 18. STOLETÍ V ČECHÁCH MIMO PRAHU

Také mimopražský knihtisk doznal v 18. století podstatnějších změn. Poněvadž však krajské úřady povolovaly z důvodů snazší kontroly vždy jen jednu regionální tiskárnu (více řemeslníků by se vzhledem k vlažné poptávce ostatně ani neuživilo), vážnější konkurence jako důležitý nástroj rozvoje tu chyběla – jako ostatně takřka po celou dobu trvání tohoto řemesla u nás.

Na rozdíl od Prahy, Brna a Olomouce se regionální tiskaři v edičních plánech příliš rozmachovat nemohli. Muselo se počítat s konzervativností a nikterak velkou koupěschopností venkovského publika, které vyhledávalo čtení prověřené časem (náboženské i světské povídky, modlitby, snáře, kuchařky, kancionály, epištoly a evangelia nebo konverzační, počtářské či hospodářské příručky), nikoli však překlady soudobé náročné beletrie anebo naukové prózy, jimž by ani neporozumělo, o dražších obrazových publikacích nemluvě. Tiskaři proto uspokojovali lokální zájmy. Utíkali k výrobě kramářských tisků, především písniček, které bylo možno hromadně a bez větších problémů s cenzurou distribuovat na nedalekých trzích a poutích. Po tereziánských zákazech poutí a lidových náboženských slavností se však distribuční kanály pro tento knižní artikl zúžily. Další zásah do málo progresivních edičních modelů venkovských tiskáren způsobil 1777 zákaz patisku učebnic vyráběných pražskou Tiskárnou normální školy. Poněvadž komerčně jisté kalendáře, po nichž volali i čtenáři na venkově, drželi s podporou panovnických privilegií tiskaři v Praze, regionálním výrobcům zbývalo než spoléhat se na pravidelné zakázky krajských vrchnostenských úřadů, místních farářů a řeholních domů. Literárně činný klérus se „dobrovolně“ vzdával nároků na honorář, ba plnil sám sobě mecenášské funkce, a tím nahrazoval v mimopražské knižní výrobě chybějící článek profesionálních nakladatelů.

Knihtisk průběžně fungoval jen v Hradci Králové, Chebu a Litomyšli. Po mnohaleté přerývce počal znovu zapouštět kořeny v Jindřichově Hradci (1710 Jan Václav Svoboda), Kutné Hoře (1713 Jiří Vojtěch Kyncl), Litoměřicích (1725 František Jiří Josef Škrochovský), Mladé Boleslavi (1735 Jan Petr Kyncl), Plzni (1787 Josef Jan Morgensäuler) a v Klatovech 1790 (Josef Jan Morgensäuler). Mnohé naděje skončily ovšem nezdarem. Dílna, kterou 1706 založil Jáchym František Prachinus v Příbrami, fungovala do 1765. Soukromá tiskárna Františka Antonína hraběte Šporka v Lysé/L. přetrvala pouze léta 1710 – 1712. V Pelhřimově se knihtisk udržel krátce 1723 (Josef Antonín Schilhart), s přestávkami bylo řemeslo provozováno od 1727 v Mostu (Karel Bedřich Martini) a od 1728 v Českých Budějovicích (Jan Petr Kyncl), ve Vodňanech jen 1731 (Jan Petr Kyncl), v Kadani pouze 1742 (Jan Karel Laube) a v Pardubicích taktéž krátce 1791 – 1806 (Ignác Václav Dekrt).

Novým majitelem dílny v **Hradci Králové** se stal 1711 po smrti Daniela Vojtěcha Kamenického cizinec **Václav Jan Tibelli** (ca 1684 – 1744), pocházející pravděpodobně z Tyrolska. Tiskárna, ostatně jako všech osm dalších, které tou dobou v Čechách mimo Prahu pracovaly, vlastnila jen jeden lis. Její počátky byly skromné a zakládaly se na výrobě kramářských písni. Později se vydávala většinou jen administrativní literatura hradeckého biskupství, lidové modlitební knihy, synopse divadelních her provozovaných na hradeckém jezuitském gymnáziu a regionální balneologické spisky. K mimořádným zakázkám, které převyšovaly běžný roční průměr, patřil kancionál Jana Josefa Božana Slavíček rajský (Hradec Králové 1719), vytištěný nákladem Františka Antonína hraběte Šporka, odpůrce jezuitů. Teprve po roce 1726 se dílna komerčně vypracovala na tiscích pražského jezuita Antonína Koniáše. Tibelliově tiskárně náleží prvenství v užití antikvy jakožto textového písma domácí jazykově české publikace. Z tiskových písmen, odlitých z matric patrně zahraniční provenience, byla pořízena sazba modlitební knihy *Nebeský budíček duše křesťanské* (Hradec Králové 1738). Písmo vesměs postrádalo akcenty. Délka samohlásek nebyla značena vůbec a háčky zde nahradila tečka nebo dvojtečka dodatečně umístěná buď po boku písmene, či nad ním. Pokud víme, Tibelliovi se k podobnému pokusu, arci nezdařilému, podruhé již nevrátili.

Po zrušení jezuitského řádu 1773 pocítila i tibelliovská tiskárna pokles zakázek. Dědicové přivedli tiskárnu v roce 1782 k dražbě. Poněvadž o ni nebyl zájem (tiskárna pracovala neustále jen s jedním lisem), zůstala až do 1784 uzavřena. Pak nad jejím dalším provozem dohlíželi městskou radou ustanovení faktoři. Roku 1808 získal tiskárnu prostřednictvím svého tchána **Jan Hostivít Pospíšil** (1785 – 1868) kutnohorský rodák, jeden z nejvýznamnějších tiskařů a nakladatelů první poloviny 19. století a nejstarší člen rozvětvené rodiny etablované v oboru až do znárodnění 1948. Pospíšil se uplatnil jako překladatel z němčiny a autor řady novinových statí. Jeho nakladatelskou činnost pro národní obrození i veřejné funkce, které zastával, hodnotili současníci přirovnáním „hradecký Veleslavín“.

Pospíšil vstoupil roku 1798 do učení ke kutnohorskému tiskaři Františku Václavu Korcovi, avšak po absolvování základů řemesla se z nedostatku pracovních příležitostí živil jako písař. Roku 1808 mu tchán koupil bývalou tiskárnu rodiny Tibelliů v Hradci Králové. Pospíšil v ní působil až do roku 1856, kdy odešel na odpočinek. Roku

1812 se stal krajským a od 1822 biskupským tiskařem. Zpočátku tiskl kramářské písně, modlitební knihy a průměrné mravoučné povídky s náboženským obsahem, které mu spolu s úředními zakázkami zabezpečily dostatek kapitálu, aby zhruba od roku 1817 mohl realizovat tiskařskou i nakladatelskou činnost v oblasti české beletrie (jazykově německé tituly zaujímají pouhou pětinu celkové produkce). Pospíšilovu houževnatost a smysl pro improvizaci usměrňovali literáti Josef Liboslav Ziegler, Václav Kliment Klicpera a Josef Chmela.

Ve stopách Bohumila Haase st. byl jedním z prvních českých tiskařů, který vydával knižní sbírky původních českých dramatických či beletristických textů. Velkou popularitu získal básnickými almanachy (do roku 1842 vydal deset titulů). Vedle beletrie tiskl Pospíšil také literaturu naukovou a hospodářskou. Vítaným knihkupeckým zbožím byla Domácí kuchařka osvětově sepsaná Magdalénou Dobromilou Rettigovou (Hradec Králové 1826). Pospíšil rozšiřoval též zábavné časopisy, kalendáře a knížky lidového čtení, z nichž některé sám přeložil z němčiny (populární Christoph Schmid). Pozornosti nesmí ujít ani pětijazyčná edice Komenského díla Orbis pictus. Die Welt in Bildern (Hradec Králové 1833). Pospíšil se zde na radu Josefa Chmely inspiroval vřatislavskou edicí 1818. Společně se Chmelou pořídili nový český překlad, z Vřatislavi odkoupili původních 156 štočků a v úvodu připojili Komenského životopis, uveřejněný Františkem Palackým v Muzejníku 1829. Hradecký Orbis byl první edicí tohoto díla na českém a moravském území (českou či slovenskou verzi pravidelně uveřejňovala od 1685 Brewerova tiskárna v Levoči, české znění tiskl od 1778 též Trattner ve Vídni). Již čtyři měsíce po vydání bylo rozprodáno 5.300 exemplářů.

Některé Pospíšilovy tisky zdobily frontispisy rytců Jana Berky či Jiřího Döblera. Pospíšil byl jeden z prvních mimopražských tiskařů, který k ilustraci svých knih užíval také litografii, např. Josef Chmela Biblické příběhy Starého zákona pro mládež ku školnímu vyučování (Hradec Králové 1821). Prestižním podnikem Pospíšila typografa bylo vydání kancionálu Rorate neboli Veselé a radostné zpěvy adventní (Hradec Králové 1822). Nototisk byl pořízen zahraničním sazečským materiálem a patří k nejnákladnějším a nejpěknějším titulům, které Pospíšil realizoval. Ne všechny publikace vznikly Pospíšilovým nákladem. Výrobu mnoha titulů kryli z vlastních prostředků sami autoři, a nikoli bez konfliktů s nakladatelem. Roku 1816 založil Pospíšil u tiskárny také vlastní knihkupectví, které později, ostatně jako celou tiskárnu v době principálovy nepřítomnosti, vedl jeho vyučenec a příbuzný Václav Váša (1799 – 1868). Zdarma rozdávané nakladatelské a knihkupecké nabídky (1820, 1829, 1835 a 1843) vycházely v nákladu až 3.000 exemplářů.

Ve 20. letech Pospíšil zamýšlel expandovat se svou firmou mimo Hradec Králové. Poněvadž povolení zřídit filiálku v Kutné Hoře nezískal (1821), na radu Václava Hanky zamířil do Prahy. Ani zde však gubernium žádost nevyřídilo kladně (1823), takže Pospíšil roku 1826 odkoupil dílnu vdovy Veroniky Schollové, ale navenek v této „Schollovské impresii“ působil jen jako vedoucí. Kamufáž prodlužoval až do roku 1829, kdy mu koncese byla konečně udělena. Pražskou filiálku pak vedl pod svým jménem 1829 – 1843. Mimo Hradec Králové a Prahu založil též krátkodobě dílnu v Pardubicích (1850 – 1851), kterou posléze přestěhoval do Chrudimi (1852 – 1855) a obohatil nákupem neprovozované tiskárny vdovy Františky Košínové. Jan Hostivít Pospíšil měl šest dcer a šest synů, z nichž v rodinném podnikání pokračovali jen někteří.

Již jsme vzpomněli, že v **Litomyšli** Dorota Graudensová tiskárnu díky sňatkové politice udržela až do roku 1653, kdy se provdala počtvrté za Jana st. Arnolta, kterého již nepřežila. Arnolt ve vyženěné tiskárně pracoval do 1686, kdy ji odprodal **Danielu Vojtěchu Kamenickému** (zemř. 1711). On a později i jeho syn **Jan Kamenický** (zemř. 1751) spolu s nvkem **Antonínem Vojtěchem Kamenickým** (zemř. 1775) produkovali většinou latinskou náboženskou literaturu související s litomyšlskými piaristy (např. teze k řádovým disertacím). Mnoho titulů (i jazykově českých) je z oblasti kazatelské prózy oslavující sv. Jana Nepomuckého, Josefa Kalasanského, Tomáše Akvinského apod. Obchodně vděčným artiklem byly také kramářské písně. Smrtí Antonína Vojtěcha při požáru města 1775, v němž lehl popelem i dům s tiskárnou, končí účinkování královéhradecko-litomyšlské větve Kamenických. Novým majitelem spáleniště se od 1776 stává rodina Turečků.

Zakladatelem rodiny, která lidovýchovným programem navazovala na předchozí tradice rodiny Kamenických, byl **Václav Vojtěch Tureček** (zemř. 1822). Po požáru Litomyšle, v němž jeho předchůdce Antonín Vojtěch Kamenický 1775 zahynul, odkoupil 1776 spáleniště a postavil na něm nový dům s tiskárnou, kterou vedl až do konce života. Po dalším litomyšlském požáru 1814, v němž mu zahynuly tři děti, stáhl do ústraní a živnost 1815 předal synovi **Janu Josefu Turečkovi** (zemř. 1836). Počínaje rokem 1836 jsou publikace podepisovány „u Turečkových dědičů“. Těmito nástupci byly dcery Jana Josefa Turečka. Roku 1846 tiskárnu odkoupil František Berger, který v ní 1850 instaloval druhý nejstarší mimopražský rychlolis. Bergerova dcera Františka se 1852 vdala za Antonína Augustu (1832 – 1866), známého pokusem o vydání sebraných spisů Boženy Němcové. Augusta zemřel v Americe.

Na rozdíl od progresivního působení Jana Hostivíta Pospíšila v Hradci Králové byl vydavatelský program Turečků jednostranně zaměřen až do 30. let 19. století na obnovování starších, leč oblíbených modlitebních knih, nábožensky výchovných a populárně naučných spisů, kramářských písní a knížek lidového čtení. Některé dřevorezy Cochemových Nebekličů tištěných v Litomyšli ještě před rokem 1800 nesou monogram WT. Je pravděpodobné, že za iniciálami se skrývá Václav Vojtěch Tureček buď jako řezáč, anebo majitel štočků.

Jistý obrat v ediční politice přichází roku 1828, kdy s Janem Josefem Turečkem navázal spolupráci Jan Hýbl, jeden ze zakladatelů novočeské prózy. V letech 1830 a 1832 dal Tureček do tisku také dvě povídky Josefa Kajetána Tyla. Naopak litomyšlská buditelka Magdalena Dobromila Rettigová vydala v rodném městě pouze útlou sbírku čtyř povídek *Kvítko májové dcerkám českým a moravským* (Litomyšl 1835). Ačkoli se Turečkova dílna po požáru 1814 postupně zmáhala (1835 zde pracovalo 11 osob), setrvale konzervativnímu edičnímu modelu odpovídala vcelku nevalná úroveň typografického materiálu (antikva pro sazbu jazykově českého díla zde byla poprvé použita až 1847). Výjimku tvořila snad jen nábožensky výchovná literatura litomyšlských kněží, kteří si lepší úpravu, a nadto i pořízení mědirytů zaplatili vlastními penězi.

Do **Jindřichova Hradce** knihtisk uvedl roku 1613 Kryštof Haugenhoffer. Poté, co během několika měsíců odešel výhodněji podnikat do Brna, řemeslo ve městě provozováno až do počátku 18. století nebylo. Z mladších živnostníků nelze jistě pominout **Ignáce Vojtěcha Hilgartnera** (zemř. 1795), jehož vydavatelský model tak jako ostatní mimopražské programově pokrýval takřka kompletní spektrum čtenářských zájmů lidového publika. Jindřichův Hradec se stal vyhledávaným vydavatelským centrem knížek lidového čtení, kramářských písní a lidové modlitební literatury. Poněvadž nabídka původní domácí tvorby poptávku po zábavné próze nestačila pokrývat, sahali Hilgartnerové k reedicím starších titulů, osvědčených už staletími. Vedle této jazykově české světové literatury vycházely u Hilgartnerů také překlady z náboženských a nábožensky vzdělávacích děl (Martin von Cochem). Pozoruhodné jsou dva anonymní prozaické přepisy dramatu Williama Shakespeara *Kupec z Venedyku neb Lásky a přátelství* (Jindřichův Hradec 1782) a *Makbet, vůdce šotského vojska* (Jindřichův Hradec 1782). Hilgartnerova tiskárna, tak jako v regionech ostatně žádná, přemírou knižního dekoru ani ilustračních štočků nedisponovala. K výrobě lidové četby postačovalo nepříliš kvalitní sazbu doplňovat narativním titulním dřevorezem. Technické zázemí tiskárny podstatně rozšířil až Hilgartnerův nástupce Landfras, jehož rodina pak tiskárnu kultivovala až do znárodnění 1948.

Josef Jan Landfras (1769 – 1840) se narodil v Příbrami. U jindřichohradeckého tiskaře Ignáce Vojtěcha Hilgartnera se nejprve vyučil knihvazačskému a pak i knihtiskařskému řemeslu. Záliba v literatuře ho neustále odpoutávala od vazačství a již před 1793 nechával u Hilgartnerů tisknout lidovou četbu vlastním nákladem. Roku 1793 se bohatě oženil. Když Hilgartnerovi dědicové uvažovali 1797 o odprodeji své firmy, přeplatil nabídku pražského kolegy Františka Aloise Jeřábka a tiskárnu získal. Ačkoli obnovená tiskárna při celoměstském požáru 1801 vyhořela, během šesti měsíců byla s pomocí pražských písmolijců Václava Jana Krabata a Jana Spurného opět uvedena do provozu. Tehdy v ní pracovaly 4 ruční knihtiskařské lisy (okolo 1809 se zde vyučil mladý Václav Rodomil Kramerius). Počínaje rokem 1803 Landfras realizoval zakázky krajského úřadu v Jindřichově Hradci a 1814 uvedl knihtisk do Tábora malou filiálkou pro potřeby tamního úřadu. Od 1821 byl členem městské rady.

Syn Josefa Jana se jmenoval **Alois Josef Landfras** (1797 – 1875). Byl na vedení jindřichohradeckého podniku skvěle připraven: 1818 ukončil studia na filozofické fakultě v Praze a u otce vstoupil do učené. V tiskárně, která tehdy disponovala již 12 ručními lisami, počal 1825 pracovat samostatně. Roku 1827 se stal krajským tiskařem. V regionu patřil k významným osobnostem, po jistou dobu byl členem městské rady a starostou města. Jeho kulturní zájmy zasahovaly až do Prahy (1834 zakládající člen Matice české a Českého muzea). V letech 1826 – 1829 zaměstnával jako faktora Václava Rodomila Krameria, od něhož 1829 a 1839 odkoupil sklad bývalé České expedice s právem přetisku. Roku 1830 obnovil po menší pauze otcovu filiálku v Táboře (1843 ji rozšířil o litografickou dílnu). Dlouho žádal o povolení zřídit kamenotiskárnu také v Jindřichově Hradci (provoz zahájen 1853), tamtéž otevřel 1842 měditiskárnu a 1844 vyměnil ruční knihtiskařské lisy za dva rychlolisy. Mimo otcovo knihkupectví provozoval v Jindřichově Hradci ještě půjčovnu knih (1849). Knihkupecké pobočky vybudoval také v Českých Budějovicích a Pelhřimově. Landfras vyvíjel tiskařské, nakladatelské, knihkupecké i literární aktivity do roku 1858, kdy firmu postoupil svému synovi Vilému Antonínu Landfrasovi (1830 – 1902).

Ediční model landfrasovské tiskárny nebyl stabilní. Zakladatel Josef Jan Landfras se zaměřoval především na jazykově české i německé barokní modlitební knihy, které měly komerční úspěch už u Hilgartnerů (např. Cochemovy Nebekliče). Od přelomu 18. a 19. století zvýšil také podíl kramářské písně. Poněvadž náboženská a nábožensky výchovná literatura dobře vyhovovala čtenářským zájmům regionu (a její autoři, většinou místní kněží, svá díla nadto odevzdávali bez nároků na honorář), stala se až do 80. let 19. století

významnou složkou jindřichohradecké produkce. Nástupem Aloise Josefa Landfrase však vydavatelská politika doznala určitých změn. Koncem 20. let 19. století se prostor otevřel přetiskům starších knížek lidového čtení i soudobé přeložené či původní zábavné a didaktické próze. Zboží se distribuovalo nejen po celých Čechách, ale i na Moravu a Slovensko. Důraz na tuto produkci učinil sice z Landfrasovy tiskárny vedle Pospíšilova hradeckého podniku nejproduktivnější mimopražské centrum lidové literatury, nicméně firmu na druhé straně oddaloval od české tvorby s vyššími uměleckými aspiracemi.

Už víme, že **Kutná Hora** byla po Plzni, Vimperku a Praze čtvrté město v Čechách, které před rokem 1500 poznalo umění knihtisku. Řemeslník Martin z Tišnova zde však působil pouze 1489. Novodobou tiskárnu otevřel až roku 1713 kutnohorský rodák **Jiří Vojtěch Kyncl** (zemř. 1754). Tiskl levnější osvědčenou náboženskou literaturu, do níž zařazoval štočky vlysů a vinět signovaných MS, které do té doby užívaly jen tiskárny v Praze. Kynclova rodina živnost provozovala asi 50 let a pak ji prodala **Janu Františku Šleretovi** (zemř. 1770). V knihtiskařské profesi pokračovali **František Vincenc Korec** (1751 – 1808), výrobce levné literatury, která prostřednictvím jarmarků a podomních obchodníků směřovala k venkovskému čtenáři (knížky lidového čtení, kramářské písně). Knižní dekor i některé dřevořezy, jichž Korec kupříkladu v Cochemových Nebekličích užíval, nesou iniciály FK. Plní-li zde tento monogram jen funkci ochrany Korcova vlastnictví, anebo signatury tiskaře a řezáče v jedné osobě (tak jako u Václava Vojtěcha Turečka), nevíme. Vedle toho však Korec českému publiku zpřístupňoval zásadnější díla. Pořídil mimo jiné první domácí vydání Komenského díla *Boj Michala a anjelů jeho s drakem a anjeli jeho* (Kutná Hora 1785). Vydal tehdy populární *Smlouvy aneb Chvalitebné řeči svatební* Františka Jana Vaváka (Kutná Hora 1802). Byl jedním z mála regionálních tiskařů 18. století, kteří ve své činnosti užívali mědirytovou ilustraci. Dokladem této technologické pokrokovosti i solidního kapitálového zázemí je velmi oblíbená modlitební kniha Karla von Eckartshausena *Bůh jest nejčistší láska* (Kutná Hora 1798). Vyšla pravděpodobně v Tomsově překladu a s Berkovým frontispisem a titulní stranou. Celá edice splňovala estetická kritéria kladená na obdobné práce zahraniční.

Ve srovnání s Kutnou Horou měla větší štěstí **Plzeň**, v níž se černé řemeslo udrželo až po závěr první třetiny 16. století, ale potom i zde zaniklo. Pokus vzkřísit přerušenu tradici skončil roku 1712 nezdarem. Úspěch zaznamenal teprve **Josef Jan Morgensäuler** (1748 – 1816). Jeho tiskárna v Plzni působila od roku 1787 a majetkem rodiny, kdysi rakouské, zůstala díky obratné sňatkové politice až do druhé poloviny 19. století. Ačkoli i tato tiskárna měla jen jeden ruční lis, vedlo se jí dobře, neboť neměla v regionu konkurenci. Vydávala vesměs texty jazykově německé, okrajově latinské (příležitostné tisky) a vcelku zanedbatelně české (kramářské písně a modlitební literatura). Disponovala bohatou škálou klasicistního knižního dekoru. Morgensäuler okolo 1790 provozoval i půjčovnu knih, první instituci tohoto druhu mimo Prahu.